

Veranderingen in het patroon van sociale controle en zelfcontrole: Over de stijging in criminaliteit sinds 1950 en de sociogenese van een 'derde natuur'

In: *Tijdschrift voor criminologie*, jrg. 39 (1997) no. 3, pp. 200-216.

Cas Wouters¹

INLEIDING: STIJGENDE CRIMINALITEIT EN INFORMALISERING

Dit artikel biedt een hypothese over de vraag waarom sedert de jaren vijftig het peil van de criminaliteit overal in het rijke Westen is gestegen. Ook belangrijke fluctuaties in morele bezorgdheid over criminaliteit worden daarbij betrokken. De hypothese bouwt voort op de civilisatietheorie van Norbert Elias en op mijn eigen werk over informalisering, een begrip dat verwijst naar de versoepeling van de gedragscodes en de daarmee gepaard gaande verhoging van de sociale eisen die aan de zelfcontrole worden gesteld. Het patroon van sociale controles en zelfcontroles is minder strak en autoritair geworden, terwijl de wederzijdse verwachting van meer reflexieve en flexibele zelfcontroles is gestegen (Wouters 1995; 1995a; 1995b). Op grond van dit verband tussen sociale en psychische processen luidt de hypothese dat steeds meer mensen de gevaren en mogelijkheden van criminele handelingen in hun overwegingen zijn gaan betrekken, waarmee de kans op dit soort praktijken over het algemeen is toegenomen, en in het bijzonder onder delen van de bevolking in een achterstandspositie.

Onder criminologen wordt vrij algemeen aanvaard dat de criminaliteit - niet alleen de cijfers - vanaf de jaren vijftig tot in de jaren tachtig in alle Westerse landen sterk is toegenomen. Bijvoorbeeld in Nederland steeg de geregistreerde criminaliteit van zo'n 100.000 gevallen per jaar in het begin van de jaren vijftig tot een miljoen in het jaar 1984 (Kester and Junger-Tas 1994: 37).² Sedert 1984 is de stijging veel kleiner geweest dan in de drie voorafgaande decennia (CBS 1997). Alleen bepaalde vormen van misdaad zoals diefstal en inbraak namen nog toe. Volgens veel criminologen is het criminaliteitsniveau sinds 1984 ongeveer constant gebleven

¹ Dit artikel is gebaseerd op een lezing voor het symposium 'The Causes of Crime', georganiseerd in Edinburgh door de Royal Society of Edinburgh op 5 juni 1996. Ik dank David Garland voor de uitnodiging en voor zeer stimulerend commentaar en advies. Ook dank ik Catelijne Akkermans, Maria Teresa Brancaccio, Herman Franke, Richard Kilminster, Michael Schröter and Jette Westerbeek voor waardevolle opmerkingen.

² Het gebruik van geweld steeg pas in de jaren zeventig. Tot die tijd 'is de omvang van geweldscriminaliteit in de Nederlandse samenleving vrijwel gelijk gebleven. Het aantal gevallen van mishandeling verminderde vermoedelijk zelfs' (Franke 1991: 30). Volgens Franke wijst veel erop 'dat ontwikkelingen uit elkaar zijn gaan lopen die tot de jaren zeventig nog samen op gingen... dat vooral *instrumenteel geweld* (geweld dat gebruikt wordt om geld en goederen op criminele wijze te verkrijgen) en de dreiging daarmee is toegenomen terwijl *impulsief geweld* (het gebruik van geweld in de dagelijkse omgang tussen mensen zowel in het openbare leven als in de privésfeer) nog steeds afneemt of stabiel is gebleven' (Franke 1991: 35/6).

(Kester en Junger-Tas 1994).³ In de jaren tachtig en negentig is de politieke en openbare bezorgdheid over de criminaliteit echter fors toegenomen (SCP 1994, 1996); sommige onderzoekers vinden deze stijging buiten proporties; zij spreken van een 'morele paniek' (Baerveldt en Bunker 1997).

De meeste verklaringen van de stijging in criminaliteit sedert de jaren vijftig bevatten verwijzingen naar (1) economische groei en toegenomen gelegenheid voor misdaad (vooral vermogensdelicten), naar (2) de toename van 'relatieve deprivatie' (gevoelens van jaloezie en onrechtvaardigheid), en naar (3) een daling in de effectiviteit van sociale controles, van socialisatie, van sociale integratie en van moraliteit. Wat betreft de sociale controles gaan de meeste verklaringen eraan voorbij dat deze niet alleen versoepelden maar ook veeleisender werden, dat er een nieuw patroon van sociale controle en zelfcontrole is ontstaan. Een omvattender begrip van de veranderingen in criminaliteit richt zich daarom niet alleen op veranderingen in de sociale controles maar ook op die in de zelfcontroles, alsmede op die in de *balans* tussen de beide vormen van controle.

TWEE FASEN IN DE ONTWIKKELING EN IN DE VERKLARING VAN CRIMINALITEIT

De periode waarin de criminaliteitscijfers sterk stegen wordt gekenmerkt door allerlei belangrijke sociale en psychische veranderingen. Daartoe behoren in de eerste plaats de groei van het nationale inkomen en de spreiding daarvan via de arrangementen van de verzorgingsstaat. In een paar decennia was het oude systeem van voornamelijk patriarchale zekerheid - de kwetsbare en partiële materiële zekerheid die een deel van de bevolking kon putten uit patriarchale verhoudingen - geheel verdwenen en vervangen door een algemeen geldende materiële zekerheid op grond van de arrangementen van de verzorgingsstaat. Deze verandering in de structuur van de staat werd weerspiegeld in de structuur van angsten en onzekerheden: de door de staat verstrekte 'sociale zekerheid' werd al snel vanzelfsprekend en gaf aanleiding tot grotere persoonlijke zekerheid en zelfvertrouwen. De angst voor armoede werd tot op zekere hoogte vervangen door een 'gemoedsrust van de verzorgingsstaat' (Stolk & Wouters 1983).⁴ Juist in de jaren dat deze veranderingen zich voltrokken, steeg de criminaliteit. Dit lijkt een paradoxale ontwikkeling die om een verklaring vraagt.

³ Sinds 1995 is er een daling ingezet in de geregistreerde criminaliteit en de slachtofferenquêtes over 1996 vertonen eveneens een daling. Het aantal door de politie geregistreerde misdrijven bedroeg in 1996 1,16 miljoen (CBS 1997).

⁴ Vgl. 'de structuur van de angsten [is] niets anders dan het psychisch correlaat van de dwangen die mensen door hun maatschappelijke vervlechting op elkaar uitoefenen' (Elias 1982, deel II: 339

Vanaf de jaren zestig tot in het midden van de jaren zeventig trok de stijging van de criminaliteit nog weinig publieke belangstelling en voerde de Nederlandse overheid een beleid tot vermindering van celstraffen (Downes 1988). De stijging werd gerelativeerd en doorgaans verklaard door te verwijzen naar sociale ongelijkheid en relatieve deprivatie, dat wil zeggen, door misdaad te relateren aan frustratie en agressie. Hoewel dit verband overtuigend genoeg lijkt, was het toch ook zeer problematisch omdat de misdadcijfers stegen terwijl de sociale ongelijkheid afnam. En hoewel veel mensen meer 'onrechtvaardige' ongelijkheid constateerden in verhoudingen die ze tevoren als gegeven of als 'pech' hadden aanvaard, toch blijft de verklarende kracht van dit verband beperkt omdat de toename in de misdadigheid geenszins beperkt bleef tot de gedepriveerde sociale klassen. Deze namen weliswaar een relatief groot deel voor hun rekening, maar het aandeel van jongeren was ook groot genoeg om een interpretatie in termen van een generatieprobleem te rechtvaardigen (Kapteyn 1989: 17). Zowel het relativiseren van de stijgende misdadcijfers als de dominante verklaringen ervoor kunnen vooral worden begrepen uit het heersende sociale klimaat dat werd gekenmerkt door een grote morele verontwaardiging over commanderen en andere uitingen van sociale superioriteit en door een toegenomen vertrouwen in ieders vermogen om zich de sociale gedragscodes eigen te maken. Kortom, sociale controles zoals het strafbeleid versoepelden in de verwachting dat de criminaliteit zodoende zou afnemen. Daarom ging de uitbreiding van de verzorgende functies van de staat aanvankelijk samen met een verzachting van haar dwingende en repressieve functies.

In de jaren zestig zijn steeds grotere groepen relatief snel sociaal gestegen. In tegenstelling tot *individuele* sociale stijging gaat de sociale stijging van hele groeperingen gepaard met een opwaartse druk van de gestegenen tot een bredere acceptatie van hun levensstijlen en gedragscodes. Het is een druk die aanzet tot een vermenging van de levensstijlen en idealen van de gestegen groepen met die van de voorheen gevestigde groepen. Vanaf het midden van de jaren zestig leidde deze collectieve sociale mobiliteit tot een golf van verzet tegen de gevestigde orde en de overgeleverde formele gedragscodes. Er verspreidde zich een identificatie met buitenstaanders en 'underdogs', die onder andere via de etiketteringstheorie ook doordrong tot de criminologie, van waaruit criminelen (en psychiatrische patiënten) voorkwamen als mensen zoals iedereen, met volstrekt begrijpelijke gevoelens en een haast 'gezonde' reactie op een 'ongezonde' en onderdrukkende sociale code. Overtredingen tegen die code werden zo gerelativeerd en de verdedigers van die code werden al gauw gebrandmerkt als 'fatsoensrakers' met een automatische, gedachteloze gezagsgetrouwheid en een rigide geweten

dat prikkeling der zinnen verbood uit angst er onverbiddeijk aan ten prooi te vallen. Ook bezorgdheid over misdaad werd al gauw geïnterpreteerd als het symptoom van een kleinburgerlijk fundamentalisme - om een hedendaagse term te gebruiken.

Vanaf het midden van de jaren zeventig ging een stijging van de werkloosheid hand in hand met een daling in het nationale inkomen, stijgende kapitaalconsumptie en kapitaalvlucht, dalende winsten en investeringen, en een dalend aanbod van risicodragend kapitaal. De machtskansen van vakbonden namen af en zo ook de aandacht die zij van de media kregen: de collectieve opwaartse mobiliteit kwam tot stilstand. In de jaren tachtig, toen overal bezuinigingen werden doorgevoerd en zich een krachtige marktideologie verspreidde, kwam de meest pregnante sociale druk weer ondubbelzinnig van *boven* (vgl. Hall 1978). Deze neerwaartse druk stimuleerde de verbreiding van een 'identificatie met de gevestigden'. De maatschappelijke ongelijkheid nam weer toe, maar door de tegelijk toegenomen vereenzelviging met gevestigden won de deprivatietheorie niet of nauwelijks aan populariteit. Om hun levensstandaard veilig te stellen en hun reputatie hoog te houden, voelden velen zich weer sterker afhankelijk van zowel de direct boven hen geplaatsten als van de elites in de centra van commercie en bestuur. Onder de (in)druk van dit sociale klimaat kwam er ook een eind aan de sterke stijging van de criminaliteitscijfers - in sommige Westerse landen wat eerder, in andere wat later - en tegelijkertijd werden de sociale controles aangescherpt en uitgebreid: meer camera's, meer politie, meer gevangeniszellen, strengere straffen, enzovoort.⁵ In de cijfers daalde het aandeel van jongeren terwijl dat van werklozen toenam, wat later gevolgd door dat van allochtonen (Jongman 1988, Kapteyn 1989, Junger 1990, Bovenkerk 1994).

Ook in de publieke opinie werd de stijging van de criminaliteitscijfers in de jaren tachtig niet langer gerelativeerd, integendeel. Vooral gewelddadige criminaliteit trok veel belangstelling, hoewel dit type misdaad in verhouding niet sterk was gestegen (Franke 1991), maar ook de toename van criminele praktijken zoals corruptie en omkoperij, winkeldiefstal en andere vermogensdelicten zoals belastingontduiking, verzekeringsfraude en oplichting, trokken in brede kring bezorgde belangstelling. De diagnose 'moreel verval' maakte opgang, mede omdat

⁵ Deze maatregelen zullen zeker effect hebben gehad, maar waarschijnlijk zijn beide veranderingen, zowel die in de sociale controles als die in de criminaliteitscijfers, ook voor een deel voortgekomen uit het gewijzigde sociaal klimaat. Een aanwijzing in die richting schuilt in de in 1986 opgetekende woorden van een rechter: 'Er worden, zei hij, op het ogenblik zwaardere straffen uitgedeeld dan een jaar of tien, vijf geleden. Ik merk dat aan mezelf, zei hij. Ook ik geef zwaardere straffen dan vroeger. Toch heb ik nooit het besluit genomen om nu maar eens strenger te gaan straffen. Ook hebben de leden van mijn rechtbank daar nooit met elkaar over gesproken. Het is vanzelf gegaan' (Reve 1995: 195/6).

deze delicten werden gerapporteerd uit alle lagen van de samenleving: bankiers, burgemeesters, artsen, notarissen en ook een lid van het koninklijk huis raakten gecompromitteerd. Een lange lijst van schandalen naar aanleiding van delicten zoals fraude, diefstal en corruptie (inclusief RSV en ABP) in traditioneel zeer gerespecteerde kringen bracht de journalist H. Hofland tot de conclusie dat er zich een algemene verandering in de richting van 'kleptocratie' - nationale kleptomanie - had voorgedaan (Hofland 1985). Hoe aannemelijk ook, toch schiet die verklaring tekort. De meer egalitaire verhoudingen zetten namelijk aan tot een hogere morele standaard en een hoger niveau van wederzijds verwachte zelfbeheersing. Zo is bijvoorbeeld zowel op het werk als in de liefde de noodzaak tot wederzijdse identificatie en respect duidelijk gestegen, en datzelfde geldt voor de noodzaak tot overleg en tot het voeren van een beleid dat is gebaseerd op zoveel mogelijk wederzijdse instemming. Op overtredingen hiertegen staan dan ook strengere sancties.

De verwijzing naar moreel verval ging (en gaat) gepaard met het constateren van een gebrek aan sociale controle. Zo raakte de vraag hoe de 'pakkans' kan worden vergroot in het centrum van de publieke en politieke belangstelling en werden de repressieve en andere 'formele' sociale-controle functies van de staat en andere organisaties uitgebreid en aangescherpt. Ook werd steeds vaker verwezen naar de verzwakking van de 'informele' sociale controle zoals die in de traditionele sociale verbanden had bestaan: de mogelijkheden om dit soort controle uit te oefenen waren in de steeds anoniemer geworden netwerken sterk afgenomen (bijv. Duerr 1991: 134). Deze verklaring is deels correct - inderdaad, stedelijke gebieden vertonen hogere criminaliteitscijfers. Uit die stijging lijkt dan te volgen dat de toename van de 'formele' sociale controles (Cohen 1985, Foucault 1977) onvoldoende was om de afname van de 'informele' te compenseren. Toch is deze verklaring lang niet afdoende: zelfs in de grote anonieme steden zijn de meeste mensen *niet* overgegaan tot misdadige praktijken. Het probleem van verklaringen in termen van formele en informele sociale controles schuilt in hun eenzijdigheid: het zijn namelijk beide sociale controles in de betekenis van controles door anderen. De interne sociale controle - de sociale dwang tot zelfdwang - blijft buiten beschouwing, en hetzelfde geldt voor de *balans* tussen externe en interne controles. Het opmaken van deze balans lijkt niet eenvoudig. Terwijl de formele en informele sociale controles zich in tegengestelde richting bewogen, namen de interne sociale controles duidelijk toe; dat laatste blijkt immers uit de stijging van de wederzijds verwachte zelfbeheersing in gelijkere verhoudingen. Met betrekking tot die balans betekent dit dat het brandpunt en het zwaartepunt van sociale controle in de afgelopen decennia is verschoven in de richting van de *interne sociale controles*. Met andere woorden, zelfcontroles

zijn zowel de 'focus' als de 'locus' van de sociale controles geworden. En afgaande op de stijging in de morele standaard én op het sterk toegenomen belang van iemands zelfregulering - het functioneren van de interne controles - als machtsbron in het sociale strijdgewoel om macht, bezit en status, is de druk van sociale controles op elk individu duidelijk toegenomen.

De maatregelen tot uitbreiding van formele en semi-formele sociale controles waren ook gebaseerd op de visie dat de gelegenheid tot het begaan van misdaden sterk was toegenomen. Inderdaad, in allerlei opzichten is de gelegenheid tot criminaliteit toegenomen (vgl. Cohen and Felson 1979), maar toch is daarin ook een duidelijke daling opgetreden. Vanaf het einde van de jaren zestig zijn woonhuizen en bedrijfspanden zoals winkels en banken steeds sterker beveiligd. Vóór die tijd was dus de gelegenheid om bijvoorbeeld een bank te beroven in feite veel groter dan daarna (vgl. van Bergen 1995). Maar toen ontbrak de vanzelfsprekendheid van de verleiding omdat mensen de gedachte om zoiets te doen nog min of meer automatisch onderdrukten. Deze gewoonte verschoof in de daarop volgende decennia in de richting van haar tegendeel: dit soort van gedachten werd steeds gewoner en daarmee ook de verleidingen. Een voorbeeld levert Kees van Kooten: 'Het is een zelftankstation en wanneer ik, mijn pompnummer onthoudend, naar binnen loop om af te rekenen (na als altijd even te hebben rondgekeken hoe ik, zonder te betalen, ongezien weg zou kunnen scheuren) krijg ik een Gratis Drinkglas' (Van Kooten 1986: 9). Tussen haakjes beschrijft hij een bewustzijn dat 'als altijd' let op alle mogelijkheden van elke situatie, zowel legale als illegale. In brede kring heeft zich een bewustzijnsverandering in deze richting voltrokken: van het vrijwel automatisch weren van deze gedachten uit het bewustzijn naar een haast even vanzelfsprekende afweging van *alle* gevaren en mogelijkheden van welke situatie of verhouding dan ook. Het is deze bewustzijnsverandering die de kern vormt van mijn poging om de stijging van de criminaliteit vollediger te verklaren. Zij is direct verbonden met het proces van informalisering waarin de sociale codes minder rigide en gevarieerder zijn geworden en ook op persoonlijker en flexibeler manieren worden nageleefd. Het gaat om een verband tussen sociale en psychische processen dat nu eerst aan de orde komt.

SOCIALE INTEGRATIE DWINGT TOT PSYCHISCHE INTEGRATIE

Gedurende de hele twintigste eeuw, maar vooral na de Tweede Wereldoorlog, zijn in alle Westerse landen de banden tussen steeds meer mensen uitgebreid en de hiërarchische verschillen verminderd. Als leden van grote en groeiende organisaties en als ingezetenen van verzorgingsstaten zijn allen steeds sterker van alle anderen afhankelijk geraakt. Het waren sociale integratieprocessen die niet alleen hebben aangezet tot meer overleg en een

besluitvorming met zoveel mogelijk wederzijdse instemming, maar ook tot het uitvoeriger, vrijmoediger en alerter waarnemen van elkaar en van zichzelf. Naarmate de voormalige gevestigden en de sociaal gestegen groepen in allerlei opzichten meer met elkaar te maken kregen, werden steeds meer vormen van onrecht en vernedering 'ontdekt' en gebrandmerkt als ontoelaatbare uitingen van arrogantie. Deze krachtige en collectieve morele verontwaardiging zette aan tot schaamtevorming, en zo gingen emancipatie en integratie gepaard met een steeds vanzelfsprekender beperking van de mogelijkheden om verschillen in rang of status tot uitdrukking te brengen in vertoon van afstand, distinctie en superioriteit. Op grond van de voortgaande dwang om gevoelens van superioriteit (en inferioriteit) te beteugelen, kon het wederzijds vertrouwen groeien en een versoepeling optreden in de sociale codes. Het spectrum van sociaal geaccepteerde gedrags- en gevoelsalternatieven breidde zich uit, terwijl het op een geaccepteerde manier gebruik maken van die alternatieven tegelijkertijd hogere eisen stelde aan de zelfregulering. Zo vormde de vermindering van de machtsverschillen en de sociale integratie van groepen voormalige buitenstaanders in verzorgingsstaten de basis voor een versoepeling van de heersende omgangsvormen, voor een uitbreiding van wederzijdse instemming als uitgangspunt en voor een stijging van de moraal en het niveau van wederzijds verwachte zelfbeheersing. Uiteraard waren niet alle klassen en leeftijdsgroepen er in dezelfde mate bij betrokken, maar toch ging het om een algemene ontwikkeling: overal in de Westerse wereld voltrokken zich veranderingen in de richting van sociale emancipatie, integratie en informalisering.

Het proces van informalisering in deze eeuw werd voorafgegaan door een lange-termijn proces van formalisering of disciplineren. In dat proces ging er van steeds hiërarchischer verhoudingen een druk uit tot steeds vergaander beteugeling van impulsen en emoties, vooral de 'lagere' of 'animale'. Volgens de maatschappelijke gedragscode golden steeds meer gedragingen als onbeheerst, als wild, gewelddadig, ruw, lomp, smerig of geil. Steeds dwingender vormen van sociale controle hebben aangezet tot de ontwikkeling van vrijwel even dwingende manieren om de als 'gevaarlijk' bestempelde drijfveren, impulsen en emoties te ontwijken. Wie dat niet deed zou er vrijwel zeker aan ten prooi vallen - vandaar het bijbelse verbod 'gij zult de vrouw van uw naaste niet begeren'. De 'gevaarlijke' affecten werden dermate onderdrukt dat ze steeds vergaander uit het sociale leven en uit het individuele bewustzijn verdwenen. Alles wat eraan herinnerde werd bestreden met eenzelfde strengheid als die van het oorspronkelijke proces van disciplineren. Bij kinderen moest het in de kiem worden gesmoord. Uit liefde en vrees voor hun ouders en anderen van wie ze afhankelijk zijn, leren kinderen nog steeds om verboden

gedragingen en gevoelens te vermijden, te verbergen of te onderdrukken. Zo worden hun meer primaire opwellingen en emoties samen met de eraan verbonden angsten gedempt en bedwongen; ze worden verinnerlijkt en omgevormd tot min of meer automatisch functionerende gewetensangsten. De lange-termijn fase van formalisering bereikte waarschijnlijk een hoogtepunt in het 'Victoriaanse tijdperk', samen met 'stiff upper lip', een metafoor die verwijst naar een vorm van zelfcontrole die sterk is gebaseerd op een autoritair geweten dat min of meer automatisch als een 'tweede natuur' functioneert. In de negentiende eeuw verbreidde zich deze autoritaire gewetensvorming en werd het superego-gedomineerd persoonlijkheidstype dominant. In deze fase van formalisering is de dwang tot zelfdwang dus vooral op gewetensvorming gericht - op de omzetting van de directe angst voor anderen in een via het geweten of superego geleide innerlijke angst. Het belangrijkste spanningsveld in deze fase is dat tussen externe sociale controle en superego-controle (Waldhoff 1995).

In de twintigste eeuw is het informaliseringproces dominant geworden.⁶ In processen van emancipatie en sociale integratie is de min of meer automatische en gedachteloze aanvaarding van zowel sociale als psychische autoriteiten verminderd. Wat betreft hun status, hun respect en zelfrespect zijn alle burgers *minder direct* afhankelijk geworden van een star soort van geïnternaliseerde sociale controles en *meer direct* afhankelijk van hun mogelijkheden reflexief en flexibel te calculeren, en dus van een patroon van zelfcontrole dat minder wordt gekenmerkt door een min of meer automatische of gedachteloze aanvaarding van sociale en psychische autoriteiten en van de regels die zij stellen. In die ontwikkeling kwamen mensen steeds vaker en dringender voor de opgave te staan om hun angst voor straffende sociale en psychische autoriteiten te overwinnen. Dit betekende dat tegelijkertijd allerlei emoties en impulsen weer in het bewustzijn alsook in de publieke discussie werden toegelaten. Het betekende ook het einde van de oude overtuiging dat het openstaan voor 'gevaarlijke' emoties en impulsen haast onherroepelijk zou leiden tot het eraan ten prooi vallen. Kortom, er voltrok zich een 'emancipatie van emoties' - in steeds ruimere mate werden ze weer toegelaten tot het centrum van de persoonlijkheid, het bewustzijn. In de golf van informalisering die zich vanaf de

⁶ In alle sociale processen laten zich tendensen tot formalisering en informalisering onderscheiden; er zijn altijd wel groepen die trachten formele regels aan anderen op te leggen en groepen die proberen zich daartegen te verzetten of te onttrekken. In deze processen zal dan weer de ene groep aan de winnende hand zijn en dan weer de andere, en afhankelijk daarvan doen zich fasen van formalisering dan wel informalisering voor. Ook op de lange termijn van een of meerdere eeuwen kan een van deze tendensen sterker zijn dan de andere, en op die manier kunnen zich lange-termijn fasen van formalisering en informalisering aftekenen.

jaren vijftig voltrok veranderden veel vaste regels in de richting van flexibele richtlijnen op basis waarvan mensen vaker zélf moesten besluiten waar ze de grens trokken. In één zin samengevat: de emancipatie en sociale integratie van 'lagere' sociale groepen in (Westerse) samenlevingen zette aan tot de emancipatie en integratie van 'lagere' impulsen en emoties in de persoonlijkheid (Wouters 1995a; 1995b). Naarmate de sociale scheidslijnen minder hiërarchisch werden en zich openden voor een vloeiender sociaal verkeer, zijn ook de psychische scheidslijnen - in Freudiaanse termen, die tussen het Es, het Superego en het Ego - minder hiërarchisch, opener en vloeiender geworden. Mensen dwongen elkaar tot meer reflexiviteit en flexibiliteit in het sociale verkeer en daarmee tegelijkertijd tot een reflexiever en flexibeler zelfregulering, kortom tot het ontwikkelen van een meer ego-gedomineerd type persoonlijkheid dat plooibaarder is en toegankelijker voor emoties en impulsen. In de langere-termijn fase van informalisering zijn de belangrijkste spanningen gecentreerd rond de balans tussen superego-controles en ego-controles.⁷

VAN 'TWEDE NATUUR' NAAR 'DERDE NATUUR'

Deze veranderingen kunnen worden verduidelijkt door het begrip 'derde natuur' te introduceren. De term 'tweede natuur' verwijst naar een type zelfregulering dat is gebaseerd op een sterk automatisch functionerend geweten; het verwijst dus naar de spanningsbalans tussen externe sociale controles en superego-controles. De term 'derde natuur' attendeert op de ontwikkeling van een zelfregulering op basis van een 'tweede natuur' in de richting van een sterker reflexieve en flexibele zelfregulering. Het begrip verwijst idealiter naar een persoonlijkheidsstructuur met dermate dominante ego-functies dat het handelen als vanzelfsprekend - als volgens een 'natuurlijk' aandoende gewoonte - wordt afgestemd op een zich uitbreidend inzicht in de krachten en tegenkrachten die uitgaan van zowel eerste als tweede natuur, alsmede op een inschatting van de gevaren en de kansen van elke situatie en relatie, op korte én lange termijn. Het begrip derde natuur verwijst dus naar een niveau van bewustzijn waarop alle vormen van dwang alsook alle mogelijkheden om daaraan te ontsnappen in de berekening worden betrokken. Het markeert een stijging naar een hoger niveau van reflexieve civilisering, het bereiken van een hogere etage op 'de wenteltrap van het bewustzijn' (Elias 1991).

Vanaf de jaren vijftig kan een ontwikkeling in deze richting worden waargenomen.

⁷ De Duitse socioloog Waldhoff heeft opgemerkt dat de term zelfdwang bij Elias voornamelijk verwijst naar superego-dwang of superego-controle, en dat zijn begrip *homo clausus* doorgaans betrekking heeft op een superego-gedomineerd persoonlijkheidstype (Waldhoff 1995; zie ook Wouters 1996).

Sindsdien is 'inner-direction' - Riesman's term voor dit vrij vaste patroon van geïnternaliseerde controles - definitief van een voordeel in een handicap veranderd; dat gedragspatroon werd al te voorspelbaar, te rigide en te stijf. 'There is a time and place for everything' won aan betekenis, terwijl 'always a gentleman or lady' minder belangrijk werd. Door de voortgaande uitbreiding en intensivering van allerlei vormen van samenwerking en concurrentie zijn de verhoudingen waaronder mensen in het rijke Westen leven zodanig veranderd, dat ze gehouden zijn scherper op zichzelf en elkaar te letten, nuchterder te calculeren en een grotere bereidheid tot het sluiten van compromissen aan de dag te leggen. In dit proces zijn de eens hoog verheven ideologieën en idealen - en daarmee ook 'grote' conflicten en oorlogen - grotendeels vervangen door meer pragmatische en flexibeler uitgangspunten. Datzelfde proces bevatte aanzetten tot relativering van de voorheen haast blinde verbondenheid en identificatie met het eigen gezin, de eigen familie, de eigen sekse, religie, klasse, nationaliteit en ras. Op die manier is de traditionele onderschikking van de belangen van een individu aan die van de groep en haar eer in de afgelopen decennia sterk verminderd. De meeste mensen verwachten tegenwoordig van elkaar dat ze zich als individu met persoonlijker middelen staande kunnen houden. Maatschappelijk succes is sterker afhankelijk geworden van de reflexieve zelfregulering die flexibiliteit en vastberadenheid, directheid en tact, weet te combineren (vgl. McCall et al 1983; Mastenbroek 1989). Daarmee is de druk om open te staan voor allerlei soorten 'diepere' impulsen en emoties over de gehele linie toegenomen, ook in de 'vrije tijd' en in de liefde. Al vroeg in de jaren vijftig schreef de antropologe Martha Wolfenstein:

Where formerly there was felt to be the danger that, in seeking fun, one might be carried away into the depths of wickedness, today there is a recognizable fear that one may not be able to let go sufficiently, that one may not have enough fun. (Wolfenstein 1955: 168/171/174)⁸

De periode van informalisering waarin het 'derde natuur' type persoonlijkheid opkomt is

⁸ Op het terrein van de seksualiteit valt een soortgelijke omslag te constateren. Ik volsta hier met het voorbeeld van twee veranderingen in het Amerikaanse etiquetteboek van Emily Post uit 1922 (zie ook Wouters 1995c). De eerste verandering betreft de toevoeging van een paragraaf aan de editie van 1937. Onder het kopje 'When Young Women Are Not Particular' volgt een ernstige waarschuwing tegen de om zich heen grijpende 'lichtzinnigheid': 'Continuous pursuit of thrill and consequent craving for greater and greater excitement gradually produces the same result as that which a drug produces in an addict; or, to change the metaphor, promiscuous crowding and shoving, petting and cuddling have the same cheapening effect as that produced on merchandise which has through constant handling become faded and rumped, smudged or frayed and thrown out on the bargain counter in a marked-down lot' (Post 1937: 355). De tweede verandering is het schrappen van deze paragraaf uit de editie van 1950.

tegelijk de periode waarin de sociale en psychische censuur sterk afnemen. Tot in de jaren zestig golden veel gedachten vrij algemeen als gevaarlijk omdat als ze eenmaal waren toegestaan ze haast automatisch tot gevaarlijke handelingen zouden aanzetten. Vanwege dit directe, 'tweede-natuur' verband tussen gedachten en handelingen was censuur tamelijk vanzelfsprekend. Hoe autoritairder en dictatorialer de regimes, des te gevaarlijker achtten de autoriteiten de produkten van de verbeelding en des te krachtiger werden ze gecensureerd en vervolgd. In Westerse democratiseringsprocessen is zowel het ontzag⁹ als de angst voor fantasie en dissidente verbeeldingskracht afgenomen, samen met het ontzag en de angst voor de autoriteiten van staat en geweten. Naarmate de 'derde natuur', dit sterker ego-gedomineerd patroon van zelfcontroles zich verder ontwikkelde, vond er in het domein van verbeelding en amusement een ware intocht plaats van steeds onomwondener uitdrukkingsvormen van subversie, rebellie, seksualiteit en geweld.

Een voorbode van deze veranderingen is George Orwell's essay 'Raffles and Miss Blandish', waarin hij twee soorten misdaadromans vergelijkt, een Engelse en een Amerikaanse. De eerste soort werd geschreven aan het begin van de twintigste eeuw en handelt over een gentleman boef voor wie 'certain things are "not done", and the idea of doing them hardly arises' (1944: 66). 'Raffles (...) has no real moral code, no religion, certainly no social consciousness. All he has is a set of reflexes - the nervous system, as it were, of a gentleman. Give him a sharp tap on this reflex or that (they are called "sport", "pal", "woman", "king and country" and so forth), and you get a predictable reaction' (1944: 79). Er zijn 'very few corpses, hardly any blood, no sex crimes, no sadism, no perversions of any kind' (1944: 67). Dit alles staat echter centraal in het (No Orchids for) Miss Blandish verhaal uit 1939, over een Amerikaans type detective. Volgens Orwell ademt dit boek een onverschillige houding ten opzichte van misdaad. Misdadigers worden bewonderd zolang ze maar succesvol opereren. Het belangrijkste motief bestaat uit het streven naar macht, en 'if ultimately one sides with the police against the gangsters, it is merely ... because, in fact, the law is a bigger racket than crime' (1944: 71). 'In *No Orchids* anything is "done" so long as it leads to power. All the barriers are down, all the motives are out in the open. (...) there are no gentlemen and no taboos. Emancipation is complete. Freud and Machiavelli have reached the outer suburbs' (1944: 75,79).

Sedert Orwell dit essay schreef is de emancipatie die hij als compleet beschreef in feite

⁹ Na de val van de Muur hebben veel voormalige Oost-Duitse intellectuelen en kunstenaars uiting gegeven aan het (nostalgisch) gevoel dat ze onder het nieuwe regime voornamelijk onverschilligheid ervaren; onder het oude werden ze veel serieuzer genomen.

voortgegaan. Dit betekent dat de angst om te worden meegesleurd 'into the depths of wickedness' als men zich aan dit soort 'gevaarlijke' fantasieën overgeeft, is overwonnen. Het betekent tevens dat mensen een scherper oog hebben ontwikkeld voor het onderscheid tussen verbeelding en werkelijkheid alsmede voor steeds complexere verbanden tussen beide. De plezierige opwinding die dit soort produkten van de verbeelding verschaft komt juist voort uit de confrontatie met die gevaren.

Hetzelfde geldt voor veel activiteiten buiten het domein van de verbeelding. Een relevant voorbeeld is het gebruik van roesmiddelen. Vanaf de jaren zestig werd het gepropageerd als bewustzijnsverruimend middel. Een bericht over de opkomst van 'headshops' in Nederland noemt als aantrekkingskracht van hallucinogene paddestoelen 'het versterken en intensiveren van gevoelens' en de confrontatie met het 'diepste innerlijk' (Arjen Schreuder, *NRC Handelsblad*, 2 May 1996). Dit voorbeeld is niet alleen relevant omdat het de 'emancipatie van emoties' illustreert, maar ook omdat criminaliteit en drugsgebruik vaak samengaan en omdat zowel het gebruik als de 'oorlog tegen drugs' hebben bijgedragen tot de stijging van criminaliteit.¹⁰

Sedert de jaren zestig gingen steeds meer mensen op zoek naar de grenzen van hun zelfregulering en naar de plezierige opwinding die het opsnuiven van de gevaren buiten die grenzen verschaft. Er groeide een zekere '*risicozucht*' die zich onder meer uit in een wedijver in zelfregulering, een tendens tot het provoceren van elkaars en de eigen zelfregulering in een 'quest for excitement' (Elias en Dunning 1986). Deze provocerende en experimenterende opstelling is kenmerkend voor het nieuwe niveau van sociale en psychische integratie: tot in de jaren vijftig zou deze als veel te gevaarlijk zijn afgewezen door zowel de sociale als de psychische autoriteiten. Deze 'risicozucht' kan ook worden begrepen als de directe tegenhanger van 'de gemoedsrust van de verzorgingsstaat'. In de relatief lange periode van vrede en van stijgende sociale en persoonlijke zekerheid werden de arrangementen van de verzorgingsstaat steeds vanzelfsprekender, en deze 'vrede' in fysiek en materieel opzicht fungeerde kennelijk als een vruchtbare bodem voor allerlei individuele en relationele onvrede en spanningen die voorheen ondergronds bleven, inclusief de jacht naar opwindende en risicovolle spanningen. Vooral jonge mensen raakten gefascineerd door vragen als 'Wat komt na vrede, vrijheid en welvaart?' en 'Wat ligt er voorbij de oude grenzen van het geweten en de moraal?' Deze vragen,

¹⁰ '...the prohibition of intoxicants has a multiplier-effect on criminal organizations who can operate from a (semi) monopoly position - even free from taxation. All police activities to suppress the illegal trade, stimulate illegal suppliers to increase their scale of production and to cooperate on a supra-local, and even an international level' (Gerritsen 1993: 258).

vooral de laatste, zijn kenmerkend voor de ontwikkeling in de richting van een 'derde natuur', een meer ego-gedomineerd type persoonlijkheid.

DE ONTWIKKELING VAN EEN 'DERDE NATUUR' EN DE STIJGING IN CRIMINALITEIT

Diepere, 'onaanvaardbare' gevoelens en verborgen angsten zijn nauw met elkaar verbonden. Door die impulsen en emoties uit het bewustzijn te verbannen, werden de eraan verbonden angsten en gevaren bedwongen en eveneens uit het bewustzijn verwijderd. Zoals ze eens samen werden verbannen, zo komen ze ook weer samen in het bewustzijn opdagen. De 'emancipatie van emoties' en een ontwikkeling in de richting van een 'derde natuur' houdt dus in dat mensen de confrontatie met diepere, meer primaire gevoelens en met de verborgen of innerlijke angsten van hun geweten leren aankunnen. Daarbij bestaat altijd het gevaar dat het oprakelen van emoties zoals gewelddadige woede, jaloezie, geilheid, heb- en roofzucht, superioriteit en inferioriteit, zoveel angsten en spanningen oproept dat mensen ze niet overeenkomstig de heersende standaarden aankunnen. Daarom kunnen dit soort conflicten in psychische integratieprocessen in crimineel gedrag uitmonden.

In de sociale transformatie naar een hoger niveau van sociale en psychische integratie zullen deze conflicten zich op grote schaal hebben voorgedaan, vooral vanaf de jaren vijftig. Sindsdien werden steeds meer mensen geconfronteerd met emoties en met staten van opwinding en verleiding die ze eerder slechts als angsten en gevaren hadden gekend - niet alleen de spanning van het aftasten van de grenzen van de zelfcontrole in bijvoorbeeld 'sex and drugs and rock and roll', maar ook de verleidingen van belastingontduiking, verzekeringsfraude, (winkel)diefstal, zwart (laten) werken, zwart rijden, etcetera. Naarmate de sociale wedijver aanzette tot verdere psychische integratie zullen velen allerlei gevoelens en verlangens in zichzelf hebben ontdekt tegelijk met allerlei gaten in het net van sociale controles. Een groeiend aantal zal aan de verleiding hebben toegegeven. Ik veronderstel dat de collectieve overgang van een tamelijk strakke discipline naar een reflexiever en flexibeler calculeren dermate ingrijpend en risicovol was, dat vooral hieruit de *algehele* stijging van de criminaliteitscijfers kan worden begrepen. Vooral in de overgangperiode, vanaf de jaren vijftig tot in de jaren tachtig, moet er bij een toenemend aantal mensen een kloof zijn ontstaan tussen het patroon van zelfcontrole dat inmiddels sociaal werd verwacht en het door henzelf ontwikkelde patroon. Wie in criminele zin voor de spanningen of verleidingen bezweek, gaf er blijk van dat hun proces van psychische integratie als het ware najilde op het proces van sociale integratie. Daarom zullen velen zich in

die jaren sterker *bevrijd* hebben gevoeld van directe en autoritaire controles dan *belast*¹¹ door de gelijktijdig toegenomen eisen aan de zelfcontroles: 'ook zonder zich te schikken in autoritaire verhoudingen, behielden zij uitzicht op materiële welvaart en gelijkwaardige deelname aan het vrijetijdsleven' (Franke 1991: 38). Op dat moment werden de toegenomen interdependenties via de staat (nog) niet (volledig) gereflecteerd op het niveau van de zelfcontrole noch in de reikwijdte van de groepsidentificatie. Kortom, de algehele stijging lijkt voort te komen uit de vermeerdering van psychische integratieconflicten, een vermeerdering die op haar beurt weer is gebaseerd op een conflict tussen sociale en psychische integratieprocessen. Hoewel het onduidelijk is hoeveel van de stijging hieruit begrepen kan worden, toch lijken de fricties en risico's van deze sociale en psychische integratieprocessen een 'missing link' temidden van de bekende gegevens en de bestaande verklaringen.

Hoe betrekkelijk recent ook, de noodzaak om een meer ego-gedomineerd patroon van zelfcontrole te ontwikkelen - en de verklaringskracht die daarin schuilt - wordt doorgaans over het hoofd gezien. Dat komt waarschijnlijk mede omdat het nieuwe patroon zo snel vanzelfsprekend werd. Bijvoorbeeld, in een opstel over vandalisme uit 1981 schrijft Karel van het Reve: 'Iedereen heeft van tijd tot tijd de neiging om zich te bevinden op grens van het toelaatbare, om iets te doen wat niet mag...' (Reve 1995: 39). Dat klonk in 1981 al als de gewoonste zaak van de wereld, en men leek vergeten dat die neiging nog tot in de jaren zestig zoveel mogelijk verborgen werd gehouden. Een andere reden schuilt in het feit dat zoveel pogingen de criminaliteitsstijging te verklaren vrij eenzijdig gericht zijn op externe sociale controles, formele en/of informele. Volgens veel criminologen en beleidsmakers zou daarin een daling zijn opgetreden. In *Samenleving en criminaliteit*, het beleidsplan van het Ministerie van Justitie uit 1985, wordt veel nadruk gelegd op de toegenomen anonimiteit en de afname van toezicht. In het ministeriële beleidsplan dat in 1990 verschijnt schemert morele verontwaardiging door over de verzwakte (informele) sociale controle tussen burgers onderling. Het neemt nadrukkelijk afstand van de jaren zestig en zeventig; in die jaren zou de tolerantie zijn doorgeslagen om te verworden tot onverschilligheid en vrijblijvendheid. Hier botste de plannemakerij om de misdaad onder controle te krijgen op de 'the limits of the sovereign state' (Garland 1996).

Een andere moeilijkheid om het belang van deze transformatie op te merken bestaat uit

¹¹ Met betrekking tot de emancipatie van vrouwen heb ik een soortgelijke omslag en een dito naijlen beschreven (Wouters 1995c). Het vormt één van vier in dit artikel onderscheiden vaste patronen of regelmatigheden in alle processen van integratie en civilisatie.

de vrij radicale verandering in collectieve identificatie en de daarmee samenhangende toegenomen morele verontrusting over criminaliteit. In de jaren tachtig, verschoof de identificatie met collectief stijgende groepen, die gepaard was gegaan met het gevoel deel uit te maken van een uitdijend sociaal universum, naar een identificatie met de gevestigden. Verzet en sociaal protest richtte zich niet langer voornamelijk tegen de gevestigde orde maar keerde zich juist tegen alles wat die orde bedreigde en zich als verloedering aandiende, criminaliteit voorop. Daarmee is ook het verlangen toegenomen naar een krachtiger gezagshandhaving, naar meer controle en meer regels die de 'pakkans' verhogen. In de jaren negentig zijn de gevoelens van onzekerheid en onveiligheid opnieuw bekrachtigd en versterkt door belangrijke verschuivingen in de mondiale verhoudingen: de spanningen en conflicten rond het verdwijnen van het IJzeren Gordijn en het uiteenvallen van de USSR en Joegoslavië. Vooral de daarmee gepaard gaande uitbarstingen van geweld en allerlei nieuwe onzekerheden in de internationale verhoudingen lijken de morele verontrusting over criminaliteit te hebben versterkt. Terwijl de stijging van de criminaliteitscijfers tot stilstand kwam, namen de gevoelens van onzekerheid en morele verontrusting over misdaad sterk toe. Het zijn waarschijnlijk vooral deze gevoelens van onzekerheid die hebben geleid tot de constatering dat de sociale controles ontoereikend waren en tot het streven ze uit te breiden.

Dezelfde veranderingen in de eerste helft van de jaren tachtig kunnen een licht werpen op de stabilisering van de misdaadcijfers. Een poster die toen in de straten van Amsterdam werd aangeplakt kan dit illustreren. De poster vertoonde een tekening van Robert Crumb, een sluipende en gemaskerde Fritz the Cat, en was voorzien van de volgende tekst:

JAT BEWUST

Bij verder korten op uitkeringen en minimumlonen en verdere stijging van woonlasten word je gedwongen te jatten om nog redelijk te kunnen leven.

BESTORM DE GROOTWINKELBEDRIJVEN

EN NEEM WAT JE NODIG HEBT

PROLETARISCH WINKELLEN

NEEM EN EET!

Deze poster markeert het einde van een tijdperk; zij is symptomatisch voor de korte overgangperiode waarin de heersende identificatie met buitenstaanders omsloeg in een identificatie met de gevestigden. Het was een tijd waarin de schok van de bezuinigingen begon door te dringen. Toen zij verscheen was zij al haast een anachronisme¹² en een vergelijkbaar

¹² De poster die ik van de muur trok was met balpen kruiselings doorgestreept en voorzien van de tekst: 'Bullshit!! Wat denken jullie wel! Wij er hard voor werken en jullie gratis d.m.v. jatten!!! Stelletje

verzet tegen autoriteiten (met inbegrip van de psychische autoriteit, het geweten) in een oproep tot winkeldiefstal heeft zich dan ook niet herhaald. Deze vorm van verzet tegen bezuinigingen, voorzien van religieuze en Marxistische verwijzingen die het legitieme aanzien ervan bedoelen te verhogen, wijst op een kloof tussen het gestegen niveau van sociale integratie en het niveau van psychische integratie. Dit laatste proces verliep in een trager tempo; het hinkte na. De spreiding van de welvaart via de arrangementen van de verzorgingsstaat was vanzelfsprekend geworden en had geleid tot zowel de 'gemoedrust' als de 'risicozucht' van die staat, maar nog niet tot een corresponderende uitbreiding van de groepsidentificatie en het verantwoordelijkheids- gevoel voor haar functioneren (vgl. Hirschi 1969).

Dit verschil in tempo en daarmee ook in niveau tussen de processen van sociale en psychische integratie in combinatie met de risico's die inherent zijn aan het ontwikkelen van een 'derde natuur' vormen een aanvullende verklaring voor de stijging in de criminaliteit. Bij elkaar kunnen zij begrijpelijk maken waarom de criminaliteit is gestegen *in alle klassen en in alle Westerse landen*.

EPILOOG: DIFFERENTIATIES BINNEN DE BEVOLKING

In deze periode van sociale transformatie waren jonge mensen - wier voorbereiding op een positie als volwassene is te zien als een individuele transformatie in de richting van sociale en psychische integratie - uiteraard bijzonder kwetsbaar voor de genoemde risico's en gevaren. Op een tijdstip dat de eisen waaraan individuen in sterker geïntegreerde samenlevingen moeten voldoen over het algemeen nog niet grondig werden beseft, moesten zij de directieven van moraal en geweten minder automatisch leren opvolgen dan voorafgaande generaties. Dat leerproces verschilde naar het type gezinsregime waarin zij werden opgevoed. Wie opgroeide onder een redelijk tolerant maar verre van onachtzaam regime zal doorgaans redelijk zijn toegerust om te kunnen participeren in de algemene zucht naar risico's en plezierige spanning en tegelijkertijd tegemoet te komen aan de eisen die het leven in een zich informaliserende samenleving stelt. Daarentegen zullen de mensen die opgroeiden onder een strakker en hiërarchischer gezinsregime, waarin de gewetensvorming en de ontwikkeling van gevoeligheid sterker is gebaseerd op de meer directe sociale controle van betrekkelijk autoritaire verhoudingen, eerder hebben gereageerd met dichtslaan *of* doorslaan. Wie dichtsloeg zag af van verdergaande betrokkenheid in alle risicozucht, zich daarbij al dan niet angstvallig beroepend op

klootzakken'.

de meer traditionele codes en levensstijlen. Degenen die doorsloegen begaven zich in meer gevaren dan ze aankonden en hun overgang van gewetenscontrole naar bewustzijnscontrole was dus problematischer. Wie opgroeide in een gezin en een klasse waarin bovendien een relatieve achterstand bestond wat welvaart en opleiding betreft, zal nóg geringere kansen hebben gehad om het psychische integratieniveau te ontwikkelen dat volgens de sociale code werd vereist. Hun relatieve achterstand aan cultureel en sociaal kapitaal zette zich voort in een achterstand aan 'persoonlijkheidskapitaal'.¹³ Zij liepen een grotere kans om in omstandigheden en in kringen te geraken waarin ze bezweken voor de verleiding om grenzen te overschrijden en dingen te doen die delicten worden genoemd. Hetzelfde geldt voor de andere groepen die wat later een relatief groot aandeel van de criminaliteitscijfers voor hun rekening namen: werklozen en immigranten of allochtonen. Doorgaans beschikken beide groeperingen over relatief weinig economisch en sociaal kapitaal, en bovendien komen de meeste immigranten uit gezinnen en landen waar een vrij strikt regime heerst, zodat ze ook in het ontwikkelen van 'persoonlijkheidskapitaal' een achterstand hebben opgelopen.

Immigranten, jongeren en werklozen hebben als gemeenschappelijk kenmerk dat ze allen deel uitmaken van betrekkelijk marginale groepen. Hun binding met een samenleving waarin ze een buitenstaanderspositie innemen en ze soms als tweederangs burgers worden behandeld, is kwetsbaar. Als ze dan ook nog een achterstand hebben in 'persoonlijkheidskapitaal', hetgeen waarschijnlijk is als ze opgroeiden in gezinnen en landen waar de balans tussen externe sociale controle en superego-controle dominant is, dan wordt hun individuele integratie in die samenleving nog moeilijker. In dat geval zullen ze een patroon van zelfcontrole hebben ontwikkeld dat sterker afhankelijk is van de autoriteit en de dwang van anderen - externe sociale controles, terwijl ook de kracht van hun 'automatische tegenimpuls', van een als 'tweede natuur' functionerend geweten, nog relatief gering kan zijn. Als mensen met dit type persoonlijkheidsstructuur zich een weg moeten vinden in een samenleving waarin het niveau van wederzijds verwachte zelfcontrole zich heeft ontwikkeld in de richting van een 'derde natuur', dan kunnen de automatische tegenimpuls van hun geweten al te zwak blijken (vgl. Kapteyn 1985, 1989).

Deze differentiaties binnen de bevolking kunnen natuurlijk veel uitgebreider worden

¹³ Zelfs het culturele kapitaal van diploma's en vakbekwaamheid geraakte in de schaduw van de machtskansen ontleend aan 'persoonlijkheidskapitaal'. Ook in de concurrentiestrijd tussen bedrijven nam het belang van de identiteit, de 'persoonlijkheid' van de onderneming toe naarmate de verschillen tussen hun producten verminderde.

beschreven, maar op dit moment volstaat deze schets om de centrale hypothese van dit essay te ondersteunen: de meest algemene en tegelijk minst opgemerkte bron van criminaliteitsstijging is de verandering in het dominante type persoonlijkheidsstructuur: van een door het geweten of superego gedomineerd type naar een ego-gedomineerd type, of, specifieker uitgedrukt, in de overgang van een min of meer automatische onderdrukking van 'onaanvaardbare' emoties, motieven en impulsen naar het toelaten ervan in het bewustzijn en in de publieke discussie. Vanuit dit perspectief is de stijging in de criminaliteitscijfers vanaf de jaren vijftig een symptoom van de integratieconflicten die inherent zijn aan de in die jaren versnelde processen van sociale en psychische integratie.

Literatuur

- Baerveldt, Chris & Hans Bunker (1997) 'Storm in een glas water? Morele paniek over (jeugd)criminaliteit in Nederland' in Chris Baerveldt en Hans Bunker, *Jeugd en cel in Nederland. Over justitiële inrichtingen, jongeren en jongvolwassenden*, Tijdstroom, Utrecht, pp. 33-47.
- Annegreet van Bergen, 'Vertederende traagheid' *Elsevier* 23/12/1995: 140-145.
- Bovenkerk, Frank (1994) 'Over de oorzaken van criminaliteit onder allochtone jongeren', Bijlage 2 bij Advies Aanpak Jeugdcriminaliteit *Met de neus op de feiten*, 51-64.
- CBS (1997) *Persbericht* 19 februari en 23 mei, nr. PB97 - 50 en PB97-147.
- Cohen, L.E. and M. Felson (1979) 'Social Change and Crime Rate Trends: A routine activity approach', *American Sociological Review* 44: 5988-608.
- Cohen, Stanley (1985) *Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification* Cambridge, Polity Press.
- Duerr, Hans-Peter (1990), *Intimität*, Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Downes, David (1988) *Contrasts in Tolerance. Post-war Panel Policy in the Netherlands and England and Wales*, Oxford, Clarendon Press.
- Elias, Norbert (1991) *The Society of Individuals* (edited by Michael Schröter, translated by Edmund Jephcott), Blackwell, London.
- Elias, Norbert (1994) *The Civilizing Process*, Blackwell, London etc.
- Elias, Norbert and Eric Dunning (1986) *Quest for Exitement. Sport and Leisure in the Civilizing Process* Oxford, Blackwell.
- Foucault, Michel (1977) *Discipline and Punish, the brith of the prison*, Harmondsworth, Penguin.
- Franke, Herman (1994) 'Geweldscriminaliteit in Nederland. Een historisch-sociologische analyse', *Amsterdams sociologisch Tijdschrift* 18/3: 13-46.
- Garland, David (1996) 'The Limits of the Sovereign State. Strategies of Crime Control in Contemporary Society', *The British Journal of Criminology*, 36/4: 445-471.
- Hall, Stuart, et al (1978) *Policing the Crisis: Mugging the State and Law and Order* London.
- Hirschi, Travis (1969) *Causes of Delinquency*, University of California Press, Berkeley.
- Gerritsen, Jan Willem (1993) *De politieke economie van de roes. De ontwikkeling van reguleringsregimes voor alcohol en opiaten* Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Hofland, H. (1985) column in: *NRC Handelsblad* 28-5-1985.
- Jongman, R.W. (1988) 'Over macht en onmacht van de sociale controle: ontwikkelingen

- in de Nederlandse criminaliteit', *Tijdschrift voor criminologie* 1: 4-31.
- Junger, M. (1990) *Delinquency and Ethnicity: an investigation on social factors relating to delinquency among Moroccan, Turkish, Surinamese and Dutch boys*, Deventer, Boston.
- Kapteyn, Paul (1985) *In de speeltuin Nederland. Over gezagsverhoudingen tussen ouderen en jongeren*, Amsterdam, de Arbeiderspers.
- Kapteyn, Paul (1989) *Winkeldiefstal in Europees perspectief. Een vergelijkend onderzoek in Amsterdam, Zürich en München*, WODC, Gouda Quint.
- Kester, J.G.C. & Junger-Tas, J. (1994) *Criminaliteit en strafrechtelijke reactie. Ontwikkelingen en samenhangen*, Arnhem, Gouda Quint.
- Kooten, Kees van (1986) *Meer modernismen*, Amsterdam, De Bezige Bij.
- Ministerie van Justitie (1985) *Samenleving en criminaliteit*, Den Haag, SDU.
- Ministerie van Justitie (1990) *Recht in beweging. Een beleidsplan voor justitie in de komende jaren*, Den Haag, SDU.
- Orwell, George (1944) 'Raffles and Miss Blandish' in *Decline of the English Murder and Other Essays*, Harmondsworth, Penguin Books 1972: 63-79.
- Post, Emily (1922) *Etiquette in Society, in Business, in Politics and at Home* Funk and Wagnalls, New York.
- Sociaal Cultureel Planbureau (1994) *Sociaal en Cultureel Rapport 1994*, Rijswijk.
- Sociaal Cultureel Planbureau (1996) *Sociaal en Cultureel Rapport 1996*, Rijswijk.
- Stolk, Bram van & Cas Wouters (1983) *Vrouwen in tweestrijd*, Loghum Slaterus, Deventer.
- Swaan, Abram de (1990) *The Management of Normality*, Routledge, London.
- Reve, Karel van het (1995) *Luisteraars*, Van Oorschot, Amsterdam.
- Waldhoff, Hans-Peter (1995) *Fremde und Zivilisierung. Wissensoziologische Studien über der Verarbeiten von Gefühlen der Fremdheit. Probleme der modernen Peripheri-Zentrums-Migration am türkisch-deutschen Beispiel*, Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Wolfenstein, Martha (1955, orig. 1951) 'Fun Morality: An Analysis of Recent American Child Training Literature', in: Margaret Mead and Martha Wolfenstein (eds.), *Childhood in Contemporary Cultures*, University of Chicago Press, Chicago.
- Wouters, Cas (1995 [1990]) *Van minnen en sterven. Informalisering van omgangsvormen rond seks en dood*, Bert Bakker, Amsterdam.
- Wouters, Cas (1995a) 'Etiquette Books and Emotion Management in the 20th Century; Part One - The Integration of Social Classes'; *Journal of Social History* Vol. 29 (1995a): 107-124.
- Wouters, Cas (1995b) 'Etiquette Books and Emotion Management in the 20th Century; Part Two - The Integration of the Sexes'; *Journal of Social History* Vol. 29 (1995b): 325-340.
- Wouters, Cas (1995c), 'De lustbalans van liefde en seks. Ontwikkelingen sinds de seksuele revolutie', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 22/2: 368-402.
- Wouters, Cas (1996) 'Hoe vreemd zijn ons onze superioriteitsgevoelens? Notities bij het boek *Fremde und Zivilisierung* van Hans-Peter Waldhoff', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 23/2: 366-377.